

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

EESTI KIRJANDUSE KADUNUD KODU

LEO LUKS

Keeruline on leida mõnd eesti kirjanikku, kes poleks kirjutanud kodust. Kodu on meie kultuuris kõige rohkem kasutatav topoloogiline kujund Eesti kõrval, neid mõlemaid rõhutatakse eriti just pidulikel puhkudel. Sõnal „kodu” tundub olevat eriline maagiline vägi.¹ Nii poliitilistes kõnedes ja loosungites, ajalookirjutuses kui ka laulupidude repertuaaris seisavad sõnad „kodu” ja „Eesti” vahetus naabruses ning põimuvad ühte – kas või juba kodumaa mõistes.² On tekkinud kollektiivne kinniskujund eestlastest kui ühest vanimast paiksest rahvast Euroopas, põlistest koduspüüjatest.

Kodu mõiste tähtsus rahvustunde looja ja hoidjana on iseenesestmõistev: on hästi teada ja korduvalt uuritud, kuidas *eesti rahvus* kollektiivset identiteeti pakkuva kategooriana loodi XIX sajandil, selle loomistöö juurde kuulus ka ühise kohatunnetuse loomine, ühtne Eesti kodumaa. *Eesti rahvas* ja *isamaa/kodumaa* on mõistetena kaunis noored. *Kodu* kui inimliku kohakogemuse keskne ja intiimseim sfäär on seevastu nii sisuliselt kui ka mõistena väga vana (Einasto 2005). Ea Jansen (2000) on pakkunud usutava vastuse küsimusele, kuidas küll sai rahvuslik identiteet nõnda kiiresti tekkida, mõne aastakümnega muututi *maarahvast eesti rahvaks*. Janseni tõlgenduse kohaselt oli siin

¹ Seda väge võime tähele panna kas või reklaamiretoorika põhjal. Eestis ilmuvad ajakirjad Pere ja Kodu, Moodne Kodu, Kodukiri, Kodu & Aed, Maakodu; samuti rõhutatakse kodu mõistet pea igas uues kinnisvaraarenduses.

² Näiteks oli Rahvaliidu tunnuslauseks: „Kodust algab Eestimaa”; Mart Laari, Lauri Vahtre ja Heiki Valgu (1989) perestroikaaegse Eesti ajaloo viihiku pealkirjaks sai „Kodu lugu” jne. Sellist kodu ja Eesti mõistete seostamist näeme juba XIX sajandi lõpul, Villem Reimani (1894) ajaloolases vihikus „Eesti kodu”.

tegu kodu kui tuttava projektsiooni ja ülekandega laiemasse sfääri. Fenomenoloogia terminites võin oma eelneva uuringu (Luks 2013a) põhjal öelda, et rahvusliku ärkamise kaudu toimus XIX sajandi keskel koduilmu mõningane avardumine. Järgmiseks avardavaks sammuks, mida Noor-Eesti nõudis esteetilises plaanis juba XX sajandi algul, võib pidada Eesti kultuuri pürgimist Euroopasse.

Üldteada on ka see, et eesti rahvusliku ja kultuurilise identsuse loomise võttis peaülesandena enda kanda just tekkiv kirjandus. Jaan Undusk (1999: 249) rõhutas veel 1999. aastal: „Kirjandus oli, on ja jääb eestluse tähtsaimaks identsusvahendiks.” Just kirjanikud täitsid tekkiva Eesti-kodumaa tähendusega nii ruumis kui ka ajas – näiteks suulise pärimusena eestlaste kultuurimälust kustunud muistse vabadusvõitluse heroiseerimise kaudu.³ Eesti kui kodu sisustasid kirjanikud nii vahetult kirjandusse liigitatavate tekstide vael (alates Lydia Koidula ja Juhan Liivi isamaaluulest kuni Andrus Kivirähki romaanideni) kui ka poliitilise retoorika vael (Carl Robert Jakobsoni isamaakõnedest Lennart Meri presidendikõnedeni⁴). Õigustatult on just eesti keelt peetud tugevaimaks rahvuslikku identsust tekitavaks tunnuseks, Undusk (1999: 250) nimetab seda koguni eesti kirjanduse esmaseks ruumiks.

Kuigi pidulikel aktustel lauldakse tänini Eesti hümni ja teisi isamaa ilu ülistavaid tekste (nt „Jää vabaks, Eesti meri”, „Mu isamaa armas”, „Eesti lipp”), on selliste tekstide varamu tegelikult küllaltki piiratud. Pole mingi avastus ega saladus, et valdavalt käib isamaast lausumine eesti kirjanduses mureliku suuga – Koidulast ja Liivist Kivisildniku ja Mihkelsonini on eesti kirjanduse valdavaks seoseks kodumaaga isamaavajadus (vt ka Luks 2014). Seda trendi, mida on meie kirjandusteoorias palju vähem käsitletud, kui peaks, pole raske seletada, kui meenutada, millised vintsutused noorukele isamaale alates XIX sajandi lõpu venestamislainest osaks on langenud. Siiski pole siinse artikli eesmärgiks isamaaluulesse süvenemine ega ka kirjanduse sotsiotsentristlik seletamine.

Käesolevas uurimuses astun sammu tagasi kodumaa mõistelt *kodu* juurde ning küsin: kuidas nimetavad ja kujutavad eesti kirjanduse tuumtekstid kodu ning kodusust? Mitte kodumaad kui paljuski virtuaalseks jäävat ühisruumi, vaid kodu kui inimese vahetat ruumilist ümbrust, mida jagatakse kõige lähedasemate inimestega. Kui lähtuda aastatuhandeid kodus püsiva rahva müüdist, siis võiks oletada, et tugev kodu kompenseerib pikaajalist kodumaa puudumist. Ajalookirjutusest ja rahvuslikust esseistikast leiame tööpoolest säärase narratiivi: muistse vabadusaja uhke sära; vastupidamine 700-aastases orjaöös (sh väljasuremisoht Liivi sõja ja Põhjasõja tõttu); rahvuslik ärkamine, mis viib läbi raskuste ja heroilise võitluse omariikluseni; üürrike hingetõmbeaeg oma riigis; vastupidamine XX sajandi terrorile; uus tõus omariikluseni rahvaliidumiste kaudu. Ühtlasi võime leida eesti kirjandusest mitmeid tekste sellest, kuidas üks või teine inimene täidab selles ahelas lokaalsel moel maailmaajaloolist funktsiooni (nt Jaan Krossi ajaloolised romaanid).

Laskugem selle narratiivi üldistuse tasandilt alla tegeliku inimese ja tema kodu tasandile ning küsigem: kas ja kuidas avaldub kodu tugevus ja helgus eesti kirjanduses? Eriti ei meenu. Ainsa märkimisväärse kodusust loova eran-

³ Näiteks on siiani kooli kohustusliku kirjavara seas vabadusvõitluse teemalised ajaloolised jutustused: Eduard Bornhöhe „Tasuja”, Mait Metsanurga „Ümera jõel” jms.

⁴ Kõige otsesemalt kodu metafoori kohta vt Meri 2001: 612–622.

dina võiks nimetada Oskar Lutsu loomingut, eriti Paunvere-lugusid eesotsas „Kevadega” (vt Veidemann 2010: 94–104). Samuti leidub eesti kirjanduses piiratud hulgal kodu pühadust nimetavaid n-ö laulupeotekste: „Kodulaulud” Juhan Viidingult („Mis on kodu, kus on kodu...”) ja Ülo Vinterilt („Kodus on sinine taevas...”) või lastelaule („Mu koduke on tilluke...”).

Siit jõuan hüpoteesi sõnastamiseni: eesti kirjanduses tuleb kodu esile valdavalt puuduvana, kadunud koduna. Arvan, et hüpotees kehtib vähemalt eesti kirjanduse tippteoste kohta igal ajajärgul XIX sajandist tänaseni, samuti kehtib see nii luule- kui ka proosatekstide kohta. Pean silmas selliseid tekste, mis tõstavad kodu selgesõnalise nimetamise kaudu temaatilisse fookusse. Mu hüpoteesi võiks pidada isegi triviaalseks, oli ju „Kadunud kodu” juba Ernst Enno 1920. aastal ilmunud luulekogu pealkiri. Ometi ei tea ma, et üheski eesti kirjanduse tõlgitsuses oleks varem säärase üldistuseni jõutud, kuigi nii mõnegi autori loomingut käsitledes on kodutusest lähtunud (nt Hilve Rebane (1992) Aimée Beekmani puhul). Riivamisi on küll oma esseedes kadunud kodu kujundi olulisust maininud mõtlev luuletaja Viivi Luik (2006, 2008).

Järgnev uurimus jaguneb kolmeks osaks. Artikli esimeses osas avan mõned teema käsitlemiseks vajalikud üld- ja kirjandusfilosoofilised eeldused, viidates paljuski oma varasematele töödele. Mu lähenemisviis on fenomenoloogiline, uurimuse fookuses on lugemiskogemuse käigus tekkivad tähendusloome aktid, mitte tekstide struktuurielemendid. Artikli teises osas esitan visandliku temaatilise tüpologia selle kohta, kuidas kadunud kodu ja sellega kaasnev kodutuse tunne eesti kirjanduses esile tuleb. Tüpologia iga alapunkt vajaks vähemalt artikli mõõtu süvenevat analüüsi. Üritan edaspidi jõudumööda sääraseid analüüse avaldada, sinise kirjatöö maht võimaldab pikemalt peatuda üksnes mõnel punktil. Seega ei saa ma väita, et jõuan juba sinise kirjatöö lõpuks püstitatud hüpoteesi veenva tõestuseni; pigem on tegemist täiendavaid tõendeid ootava „katusartikliga”. Artikli lõpus pakun välja mõned võimalikud seletused eesti kirjanduses valdava kodutuse fenomenile.

I. KODU JA KIRJANDUS: TEOREETILISI LÄHTEKOHTI

Kodusus kogemushorisonidina

Juhan Viidingu „Kodulaulu” järgi „kodu on nii imeline, tavaline paik”. Enne kui asuda uurima kodu imelisuse avanemist kirjandusteose lugemisel, tuleks alustada just tavalisest. Kuigi kodu on kindlasti privaatne piirkond ruumis, ei piisa selle fenomeni mõistmiseks pelgalt ruumilisest lähenemisest. Artiklis „Ilma kodutundeta me jääme kodutuks” (Luks 2013a) visandasin paljudele varasematele uuringutele toetudes kultuurifenomenoloogilise arusaama kodu ja kodutuse kogemusest argielus. Käesolevas uurimuses lähtun seal öeldust, esitades järgnevalt sealsetest mõttekäikudest väga lühikese kokkuvõtte.

Mainitud artiklis lähtusin fenomenoloogias üldkehtivatest eeldustest: inimese teadvus on kogemuse seostatud voog; teadvuse põhiomaduseks on intentsionaalsus ehk objektidele suunatus; kogemuse seostamine toimub valdavalt tähenduste abil, mistõttu inimliku kogemuse põhilisimaks eripäraks on keel (Luks 2013a: 404–405). Samas rõhutasin, et inimlik kogemus

ei piirdu selgelt sõnastatavate tähenduste vaheldumisega teadvuse fookuses; kogemuse sujuvuse toimimisel mängivad alati kaasa mittetemaatilised taustad. Neid kogemuse varjule jäävaid aspekte nimetatakse fenomenoloogias kogemushorisontideks (vt Luks 2013a: 407–409). Näiteks eeldame argikogemuses ruumilise objekti esikülge vaadeldes ilma juurdlemata, et sellel on ka tagakülge; samuti jääb emakeel argises tähendusloome protsessis horisondina varjule, aga kui peame mõnes võõrkeeles, mida halvasti oskame, sõnu otsima, siis paneme seda tähele (vt ka Luik 2005). Martin Heideggerile tuginedes rõhutasin, et argielu igapäevastes askeldustes taanduvad objektid praktika-seostes üksteisele viitavateks riistadeks, ilma et me neid asjadena üldse tähele paneksime (vt Luks 2013a: 408). Näiteks haamer on meil küll haamerdamise ajal käes ja silme ees, kuid tema olemasolu neeldub haamerdamisprotsessi viiteseoste tervikusse, me ei fokuseeri talle tajuobjektina tähelepanu. Heidegger nimetab sellist suhet riistadesse käepärasuseks (*Zuhandenheit*, Heidegger 1967: 69), mida võib levinud tõlgenduste kohaselt (Overgaard 2004) nimetada samuti horisondina-olemiseks.

Just horisondi mõiste abil jõudsin refereeritud artiklis kodu mõiste piiritlemiseni. Väitsin, et kodu tuleks mõista argielu kogemuse horisondina, mitte konkreetse objektina (Luks 2013a: 411). Kõige üldisema tasandi horisondiks, mis meie kogemust raamib, on Edmund Husserli järgi eluilm (*Lebenswelt*) – kõik üksikkogemused asetuvad sellele horisondile (Luks 2013a: 408–409). Eluilm jaguneb kogemuses samaaegselt kaheks: kodu- ja võõrilmaks. Kodususel on jällegi kaks lahutamatu aspekti: ruumiline element (tuttavad ja turvalised kohad) ning intersubjektiivne element (tuttavad, kodukaaslased, vt Luks 2013a: 413–414). Refereeritud artiklis avasin John Steinbockile tuginedes loeteluna kodu- ja võõrilmade eristuse: nagu öeldud, vajavad need kaks teineteist; koduilm on aksioloogiliselt privilegeeritud (meie normaalse ilma); kodususega seostumise viisiks on kuulumine, mis eeldab ka meie kogemust, samuti on tähtsal kohal nii traditsioon kui ka selle sujuv loov ümberkujundamine. Koduilm ei ole võõrilmast diskreetsest eristatud, üleminek on sujuv (vt pike-malt Luks 2013a: 412–413).

Antud eristuse põhjal tuleb rõhutada, et kodusus ei saa olla kogu inimese elu valdav horisont, mis tekitaks paradiisliku muretuse. Isegi kui inimene elab terve elu oma kodukülas, nagu see veel mõne aja eest ka Eestis võimalik võis olla, vajab kodusus toimimiseks implitsiitse tähenduspaarilisena võõrust. Tegelikult vahelduvad inimese elus kodused kogemused võõra kogemisega, selleks pole sugugi tarvis maapakku minna. Vaadeldud artiklis määratlesin kodu- ja võõrilmade subjektiiivselt kogetava, olulise, ajaliselt püsiva kodusushorisondi tõrkena (Luks 2013a: 415) ning uurisin, millised sündmused võivad säärase tõrke vallandada (Luks 2013a: 418–423). Mainitud uurimust edasiarendavas jätkuartiklis vaatlesin neid mõjureid lääne kultuuris (väärtuste pihustumine, üha kasvav kiirus elus, infoplahvatus, linnastumine, üldine ebakindlus tuleviku suhtes), millest tulenevalt võib spekuloida moodsa inimese üha kasvava üldise vaimse kodutuse teemal (vt Luks 2013b: 1118–1124).

Oluline on rõhutada, et mitte üksnes kodususe puhul, vaid mis tahes horisondi tasandil võib inimlikus kogemuses tekkida tõrge, vastasel korral ei saaks me kogemushorisonte ju üldse uuridagi. Tõrge on olukord, mille käigus see, mis oli kogemuses horisondina teadvustamatu, muutub teadvustatud objektiks. Heideggeri kuulsa näite põhjal märkab haamerdamisse neeldunud

teadvus haamrit esemena alles siis, kui haamer puruneb ega täida enam oma kohta viiteseoses; tema terminites muutub käepärasest käe-esiseks (*vorhandene*, vt Heidegger 1967: 73–75). Seda, kuidas kodusushorizont argielus ning ka üldiste kultuuris toimuvate muutuste tõttu tõrgub, käsitlesin refereeritud artiklites pikalt, nüüd on aeg minna kirjanduse juurde.

Poetiline nimetamine: horisoni eriline tõrge

Kuigi kodusushorisoni püsiva tõrkumisega kaasnevad enamasti negatiivsed emotsioonid, ei pea iga kogemushorisoni tõrge olema tingimata negatiivselt väärtustatud. Ka kodu pidulik nimetamine kõnes või sellest laulmine laulupeol on üks tõrke liik.⁵ Millised kogemismehhanismid seejuures toimivad?

Sel puhul toimuvat seletab minu hinnangul veenvalt Heidegger oma kunstikäsituse abil (Heidegger 2002, vt ka Parhomenko 2007). Heidegger mõistab luulet kui *poiesis*'t kunsti olemusliku, keskse vormina, mis avab tõe (kui avatuse, *aletheia*) ja seeläbi maailma (vt Heidegger 2002: 37–79). Ma ei keskendu siinkohal selle käsituse ontoloogilistele implikatsioonidele, mis on Heideggeri jaoks tähtsaimad (olemist meenutava mõtlemise ning p ü h a nimetava luule olemuslik sugulus; Heidegger 1981: 8, 103). Heideggeri kunstikäsitus seletab hästi ka seda, kuidas argielus tähelepanuta jäävad horisonid meie jaoks äkitselt erilisel moel tähenduslikuks saavad. Kunstiteose kogemine tekitab eripärase seisundi, kus argielu askeldused peatuvad; me langeme välja igapäevaelu viiteseostest ning paneme asjade erilisust tähele. Samas ei ole kunstikogemus argielu tühine vahepala, vaid loob meid ümbritseva maailma uueks — sedavõrd kui need erilised kogemused mees püsivad ja identiteeti kujundavad. Eestis on seda sõna kaudu poeetilise loomise akti kirjeldanud luuletaja Viivi Luik (2005) ning seejärel analüüsinud Arne Merilai (2007). Luik toob näiteks Tallinna magalarajoonid:

Enne „Sügisballi” kirjutamist ei teadnud keegi, et Mustamäe ja Õismäe on olemas. Neid kohti ei olnud loodud Sõna abil. Õigem on ehk öelda: enne Mati Undi „Sügisballi” olid Mustamäe ja Õismäe küll täiesti olemas, sinna himustati vene ajal korterit, seal elasid tuhanded inimesed, kuid need olid nähtamatud kohad ja nähtamatud inimesed. Nähtamatuteks jäid nad seni, kuni „Sügisball” oli kirjutamata (Luik 2005: 779).

Selles katkendis kirjeldatakse minu hinnangul väga täpselt horisoni objektiveerimist, sellest teadlikuks saamist. Mõeldagu siia juurde visuaalsetest kujunditest: kuidas Lasnamäe avaneb Veiko Õunpuu filmis „Sügisball” kummastavas ebaargises valguses.

Kuidas mõista Heideggeri ja Luige öeldut, et maailm avaneb kunstiteoses (vt Heidegger 2002: 42–43), ennekõike kirjandusteoses?

Kunsti luuletavalt olemuselt loodub see, et ta lööb keset olevat valla avatud paiga, mille avatuses on kõik teisiti kui muidu (Heidegger 2002: 72).

⁵ Mõistagi on ka igasugune teoreetiline objektiveerimine, nt kodu objektiveerimine käesolevas artiklis, argielu horisontide toimivuse peatamine.

On ju fenomenoloogiliselt vaadates igal inimesel olemas maailm ehk eluilm kõige üldisema kogemushorisonidina – ka sellel, kes ainult tööd rügab ja kunstist eemale hoiab. Võib öelda, et sellise inimese maailm on suletud, üksnes horisonidina toimiv,⁶ kuid kunstiteose kogemine paneb horisoni tähenduste lõputu ja hoomamatu väljana värelema. Sellega pole öeldud, et iga kunstikogemus tooks maailma mõiste objektina temaatilisse fookusse, kuid iga tõeliselt mõjukas kunstikogemus tekitab argielus tõrke, organiseerides seeläbi maailma ümber. Luik kirjutab juba viidatud artiklis, kuidas ta õppis väikse lapsena Eestit tundma ja nägema Villem Ridala luuletuse „Talvine õhtu” kaudu (Luik 2005: 777). Nii ehedas ja varases sidemes poeetilise sõnaga peitub tulevane andekas luuletaja. Uuritava teema sihis on eriti oluline rõhutada, et kirjanduse kogemisel tekkiv tõrge argielus ei pruugi sugugi tuleneda teksti erilistest temaatilistest kvaliteetidest (sündmuste põnevus, fantastilisus jne) – ka kõige argisem objekt või sündmus saab kunstiteoses nõnda esitatud, et seda kogedes argisus hajub. Näiteks Indrek Koffi auhinnatud luulekogus „Eestluse elujõust” (2010) on üksteise otsa lükitud ainult Eestis käibivad kõige triviaalsemad igapäevaelu „paroolid”, kuid nende liiane kuhjumine ja sisuline katkendlikkus ei võimalda teksti kogeda argivestlusena, käivitades haritud lugejas küllap hoopis mõtiskluse rahvusliku identiteedi üle.

Heidegger kasutab oma hilisel loomeperioodil maailmanelistu (*Weltgeviert*) mõistet, millesse kuuluvad taevas ja maa, surelikud ja jumalikud. Essees „Ehitamine, asumine, mõtlemine” (Heidegger 2000: 145–156) nimetab Heidegger inimest asujaks, st selleks, kes hoiab tänu oma surelikkusele avalinelist avatust (Heidegger 2000: 152). Asumine on ühest küljest fundamentaalne inimese ja ruumi suhe, ruum avaneb asujale tähenduslike kohtade kaudu, sh asjade kaudu, mida Heidegger käsitleb samuti kohana (Heidegger 2000: 156). Kuid nagu võib lugeda Heideggeri esseest „Asi” (Heidegger 2000: 165–188) kruusi näitel, ei tähenda see suhe asja argist kasutust, vaid pühalik-poeetiline tähelepanemine, justkui ohvrianni vastuvõtmist. Teiselt poolt ütlebki Heidegger Hölderlinilt sõnu laenates, et inimene asub ilmas luuleliselt (Heidegger 2000: 189–210). Poeetiline nimetamine hoiab asjas avalil maailmanelistu ringmängu, siinse uurimuse mõistetes võiks öelda: maailmahorisoni. Inimene on olend, kes ei neeldu oma maailma, vaid mõtestab ja taasloob poeetiliselt ka kõige üldisemaid kogemushorisonite: elu ja surelikkust, enda seost jumaliku, kodu ja võõrust jne. Tuleb korrata, et kirjandusteosed ei jää pelgalt imetlusobjektideks, mida erilisel puhul nautida, vaid osalevad aktiivselt inimese elu ja laiemalt kultuuri kujundamisel – kas või rahvusliku identiteedi loomise kaudu. Inimese maailma (taas)loomine sõna läbi on kindlasti palju vanem kui kirjalik kirjandus institutsioonina, selline sõnomaagia läbib juba müüdilise maailmavaatega kultuure (vt Undusk 2001).

Fenomenoloogiliselt vaadates pole kirjandusteos mitte immanentne termin, mis kiirgab ka vaakumis pühalikku tähendust, vaid „[t]eos tekib teksti ja lugeja ühildumise tulemusena, kusjuures seda konvergentsi ei saa kunagi täpselt ära näidata, vaid ta peab alati jääma virtuaalseks” (Iser 1990: 2091). See, millised tekstid saavad kultuuris keskseks, omandavad maailma taasloo-

---

⁶ Mõistagi on palju muid võimalusi peale kunstikogemuse, kuidas maailmahorisoni toimivuses võivad tõrked tekkida. Koduilmal tasandil vt üht võimaluste loetelu Luks 2013a: 418–423; laiemate kodutuse kogemust tekitavate ühiskondlike trendide loetelu vt Luks 2013b: 1119–1124.

va ja ümberkujundava väe, sõltub traditsiooni generatiivsest loomeprotsessist kultuuris, see omakorda hoomamatult paljudest asjaoludest ja tundub olevat vähemalt osaliselt sattumuslik. See on küsimus kaanoni tekkimisest, mida on ka Eestis piisavalt käsitletud (Hennoste 2003). Oluline on rõhutada, et kultuuris tekstide kohta käibivad hoiakud mõjutavad kindlasti oluliselt eelhoiakuid, millega lugemiskogemus algab. Samal ajal ei ole traditsiooni mõju maitset determineeriv, inimesele jääb vabadus leida või luua oma laul. Samuti on võimalik, et konkreetne lugeja ei koge ühtegi teksti poeetilisena siinses tähenduses, integreerides kõik argielu kogemuste ringi (nt koolis käsu korras luuletusi pähe tuupides).

Eelnevaga ei tahtnud ma väita, et kirjanduse eripära peab jääma läbinisti müstiliseks. Kindlasti saab seda eripära mitmete meetoditega kirjeldada. Viljakaks näiteks võib tuua Arne Merilai pragmapoeetilist lähenemist, mis rõhutab poeetiliste lausungite topelettähendust: „luuletus on struktuurisidus nähtus, kus osutav sisu ei ole iseseisev, vaid kuuletub vormistuse nõuetele, kus vorm ehk sõnastus muutub samuti sisuks ehk sõnumi eesmärgiks” (Merilai 2007: 102). Üritan selle tähelepaneku tõlkida siinsse uurimuse keelde: kirjanduse kogemisel toimuv tähendushorisoni tõrge ei pruugi seisneda (ainult) selles, et teksti sõnumi abil tuuakse mõni argieluline objekt viiteseoses toimimise rutiinist tähelepanu fookusse (nt Juhan Liiv: „Lumehelbeke, tasa, tasa...”). Et kirjandus kasutab keelt sageli ebaharilikul viisil, toimub kirjanduse kogemisel ka keelehorisoni tõrge: kui argikõnes on keel n-õ nähtamatu meedium, siis kirjanduses muutub lisaks teksti sisule ka keel ise tähelepanu objektiks.⁷

II. KADUNUD KODU ILMNEMISE VIISID

Uurimisvälja piiritlemine

Esimese ülesandena tuleks käsitletav teema hoomatavaks kitsendada. Eelnevalt tutvustatud eelduste varal võiks kerge vaevaga jõuda üldistuseni, et kogu kultuuri läbiv koduilm ja võõrilm erinevus on kogu kirjanduse või isegi kogu kunsti keskmeks. Lugeja positsioonilt vaadates on eelnevalt visandatud eelduste põhjal ju nii, et iga kogemus toimub eluilm horisoni sees. Eeldus, mille kohaselt kunstiline kogemus tekitab koduilm horisonis tõrke, seob kunstikogemuse kodususe/kodutuse kogemusega. Nüüd võib üksnes jälgida, millega kogemus lõppeb: kodusus võib kunstikogemuse käigus taastuda ja tugevneda (kodu pühaduse üle imestamise järel) või taastumast tõrkuda (kunstikogemuse õdotust tekitav šokk). Kui eeldada, et ka kirjanik on inimene kogemuse samasuguse horisonilise struktuuriga, olemegi saanud kodususest/kodutusest metatasandi mõistetepaari kogu kunstiteooria hõlmamiseks.

Säärast üldistust toetaks ka Heideggeri ja Hans-Georg Gadameri sõnasutatud topoloogiline metafoor keelest esmase koduilm tekitava horisonina: kodu on esmalt keelekodu, ilma keele-kodususeta ei saa kodusust üldsegi olla (Gadamer 1993: 366; vrd ka Luige kirjeldusega võõramaakogemusest, kus asjad kaotavad nime, maailm laguneb, 2005: 777). Gadamer määratleb viidatud tekstis ka kirjaniku ülesande, väites sarnaselt paljude teiste moodsate mõt-

⁷ Iga säärane tõrge pole siiski veel kirjanduslik; keelehorisoni tõrge toimub ka nt siis, kui keegi kirjutab mulle kirjavigadest kubiseva kirja.

lejatega, et moodne industrialiseeritud automaatse kommunikatsiooni ajastu viib üha kasvava keelelise kodutuseni (Gadamer 1993: 369, vt ka Luks 2013b). Kirjaniku ülesanne on pidev eksiilist tagasipöördumine (Gadamer 1993: 369).

Kuigi pean seda kultuurifilosoofilist diagnoosi tabavaks (olen ise selle ise-loomustamiseks läbivalt kasutanud nihilismi mõistet, vt Luks 2013b), muudaks nii avar perspektiiv edasise analüüsi mõtteuks. Järgnevalt piiran oma fookuse temaatiliselt: lähtun tüpoloogiat luues sellistest kirjanduslikest tekstidest, kus kodu on temaatiliseks fookuseks, ning jätan kõrvale säärase, mis kirjeldavad teiste vahenditega inimese üldist võõrandumist maailmas. Näiteks ei sobi selle piirangu alusel tõlgendusobjektideks ei Franz Kafka „Loss” ega Karl Ristikivi „Hingede öö”, kuigi viimast teost on tõlgendatud eksistentiaalse kodutuse avaldumisvormina (Moisio 2009). Mõlemad teosed kirjeldavad ajutist sisenemist võõrasse ruumi ilma taotluseta seal asuda. Seevastu Kafka „Metamorfoos” või „Urg” sobiks juba siinsesse temaatilisse raami.

Kindlasti on siin ka mõistlikke avardamisvõimalusi. Kui rääkida defineerimatust kodutundest, siis seda võivad pakkuda ka teised kohad peale normkodu (vt Annus 2003) – ennekõike tuleks kaalumisele eesti loodusluule säärane vaatlus (Viivi Luige „Võta mind pihlapuu rüppe”). Samuti ei pruugi kirjandusteoses esinev kodu mõiste viidata tingimata inimese asumisele koduilmal, vaid võib funktsioneerida ka teispoosust kompava metafoorina (see seos väärib kaalumist nt Ernst Enno ja Uku Masingu luules).

Järgnev tüpologia on intuitiivsel alusel koostatud heuristiline vahend edasise süvenemise tarbeks ega pruugi olla ammendav. Ma ei väida, et iga tähelepanuväärne koduteemaline tekst peaks asetuma ainult ühte kategooriasse, juba eelnevalt avatud lugemisteoreetilised eeldused viitavad ambivalent-susele. Lisaks kõigele on tüpologia piiratud ka siinkirjutaja lugemuse filtriga.

Kodutus eesti kirjanduses: tüpologia

1. Igatsev mälestus (lapsepõlve)kodust

Julgen oletada, et eesti kirjanduses domineerib just see kodu kujutamise viis: idealiseeriv-nostalgiline mälestus kaugest kuldsest kodust, seejuures rõhutada kindlasti ka kodu kättesaamatust, minevikku jäämist. Selline kujutelm ei domineeri ehk kirjanduskaanoni tipus, kuid kindlasti levimuusikas ja seltskonnalaules. Just laulud on lisaks kooliõpikutele meediumiks, kus XIX sajandi luule veel „elab” (vt Hennoste 2003: 29). Antud alajaotust avan pikemalt artikli järgmises osas.

2. Kodu hävimine

Antud punkti alla liigitan sellised tekstid, kus kodu kaotamine on põhilises fookuses, poeetilist pinget kandvas rollis. Eelneva analüüsi põhjal teame, et kodususe hävimine võib toimuda nii ruumilisel kui ka intersubjektiivsel teljel. Mingi sündmus (tulekahju, sõda) võib hävitada kodu ja/või inimese(d) tema kodupaigast vägivaldselt lahutada; samuti võib mingi sündmus (pere lagunemine, lähedase surm) viia lahku kodukaaslased, nii et kodusushorisont hävib. Hävingu ajalise kujutamise alusel võiks sellised tekstid jagada kaheks.

2.1. Keskendumine kodu hävimise hetkele. Sellised tekstid kirjeldavad kodu kaotamist, mis võib olla ka narratiivi sõlmituseks, lõplahenduseks (nt Jüri Üdi „Loetelu”). Eesti kirjanduses leidub rohkesti tekste, mis tegelevad ühe konkreetse traagilise kodu(sid) hävitava sündmusega (nt Marie Underi „Jõulutervitus 1941”) või asetuvad konkreetset sündmust nimetamata kodude hävimise ajastu konteksti (Gustav Suitsu „Kodust ilma”). Kindlasti leiab hulganisti kodu hävimise motiive pagulaskirjandusest (nt Bernard Kangro luuletus „Vana maja”, Arved Viirlaiu romaanid). Aga ka Andrus Kivirähki romaani „Mees, kes teadis ussisõnu” võib minu hinnangul lugeda animistliku kodu ilma hävimise loona.

2.2. Traumaatiline mälukirjandus. Need tekstid opereerivad kahes ajamõõtmes. Kodu (enamasti vägivaldse) hävimise trauma asub minevikus, kuid kujundab painava kinnismõttena tegelaste hilisemat elu, nõnda et neil pole võimalik koduneda (vt Kirss 2002). Kõige selgemalt näeme seda hoovust Teise maailmasõja järgses pagulaskirjanduses, kus maapaos viibiv tegelane elab üha läbi kodu ja kodumaa kaotust. Kuid pärast nõukogude tsensuuri lõppemist on ka kodu-eesti kirjanikud loonud mälupaine-tekste, kõige ehedamaks näiteks Ene Mihkelsoni „Katkuhaud”.

3. Tegelik kodutus

Kuidas ja mil määral on aga eesti kirjanduses esindatud tegelik kodutus kõige kitsamas tähenduses, püsiva elupaiga ja kodukaaslaste puudumisena? Kus on lood heidikutest, hulkuritest, lindpriidest, vallasantidest, kerjustest? Võrreldes sellega, kui laialdaselt on vaimne kodutus eesti kirjanduses juurdunud, tundub kodutust otseses tähenduses avavaid teoseid olevat vähevõitu. Ehk on kodutu nii hirmus *T e i n e*, et temast vaatab tavainimese kombel mööda (vt Cresswell 2004: 122) ka kirjandus?

Hoolega otsides üht-teist eesti kirjandusest leiame. Páris paljude poetide loomingus (Juhan Liiv, Betti Alver, Jaan Lõo, Henrik Visnapuu, Kalju Lepik, Henrik Adamson) leidub luuletus *k e r j u s e s t*. Kerjus asetub armuanni palumisega kodu ilma äärealale, pole täiesti pelutav ja mõistetamatu. Mõnikord tematiseeritakse eesti kirjanduses ka vaeste aitamise paiku (Marie Underi „Seek”, Vladimir Beekmani „Kodutute kodu”).

Kõhedamalt ilmnevad *hulkuri* ja igavese põgeniku, lindprii kujud. Tuntuimaks pagemise needust avavaks tekstiks eesti kirjanduses on küllap Masingu „Tontide eest taganejate sõdurite laul”. Mitmel puhul on säärast mentaalsust avanud ka Under („Hulguse laul”, „Laul eimillestki”, „Põgenik”). *K o d u t u h u l k u r i* kuju ilmub järjekindlalt esile Heiti Talviku luules, kus jõutakse dekadentlike meeleolude („Paaria”, „Pohmeluslikke mõlgutusi”) kõrval kodutu eksirändamise subjektsust lõhustava efektini („Pagulane”, „Rabas”, „Vabanemine”).

4. Kohutav kojutulek

Naasmine võõrsilt koju peaks olema üks rõõmsamaid kogemusi, kuna just eemalviibimine kaotab ära kodusushorisoni iseenesestmõistetava toimimise, koduigatsus vormib kodust ihalusobjekti. Ometi pole naasmine enamasti probleemitu: juba piibli müüt kadunud poja naasmisest sisaldab kodukaaslas-

te vahel tekkivaid pingeid isa poolt korraldatud liiga uhke vastuvõtu pärast; pikema eemalviibimise korral võib kodu (või laiemalt kogu koduilm) olla muretuks sisseelamiseks liiga palju muutunud (vt Stanislav Lemi romaani „Tagasitulek tähtede juurest”).

Vähemalt Teise maailmasõja järgses eesti kirjanduses saab valdavaks kohutav, õudusttekitav kojutulek, mis kannab endas pettumust ja luhtumist. Kõige intensiivsemalt kordub ängistava naasmise motiiv võõraks muutunud koju/kodumaale eesti pagulaskirjanduses (Kalju Lepik, Albert Kivikas, Bernard Kangro jne, vt Kruus 2000). Okupeeritud kodumaal ei saa olla toimivat kodu, kuid ometi viib traumaatiline mälutöö loomingu ikka ja jälle sinna tagasi. Kojumine on paine, millest ei ole võimalik vabaneda (vt Lepiku „Nägu koduaknas”, Kangro „Hingepagu”).

Kodust võordumine võib toimuda ka tasapisi ja argisematel põhjustel kui maapagu. Põhiliseks probleemiks XX sajandi eesti kirjanduses on võordumine maakodust, linnakolimine, mis ei võimalda enam helget naasmist. Sellel motiivil peatun pisut artikli järgmises osas.

5. Äraigatsus ja rändur

R ä n d u r i t eristab hulkurist see, et tal on seljataga kodu, kuhu naasta. Samas ei ole rändur paigalpüsija, asuja – see asetab ta kahemõttelisse olukorda kodu ja võõruse piiril. Ehedaimaks näiteks sellisest meeolust eesti kirjanduses on mõistagi August Gailiti „Toomas Nipernaadi”. Aga samasugune piirsituatsioon avaneb näiteks ka Juhan Liivi tuntud luuletuses „Rändaja”. Teine tuntuim rännuluuletus, Ernst Enno „Rändaja õhtulaul”, kirjeldab küll igavesi rändajat, kuid sugugi mitte ängistavas võtmes: rändamine on siin vabalt valitud ja armastatud tegevus, teedest on saanud r ä n d a j a e l u h o o n e d. Sääraseid vabatahtlikke minemisi-rändamisi leidub eesti kirjanduses veelgi (nt Hando Runneli „Pögenik”, Bernard Kangro „Minek”, Jaan Tätte „Pikk ja sirge mees”).

Teine huvitav modaalsus on ä r a i g a t s u s, mille puhul ollakse küll tuttavas koduilmas, kuid tähelepanu koondub teisale, võõrsile. Äraigatsus võib olla selgelt motiveeritud k o d u t u s e s t k o d u s (vt 7. punkti), näiteks linnast ära maale igatsemine (Viivi Luige „Mis oleks kui”, Joel Sanga „Linnalaul”). Samas võib äraigatsus olla ka leebem, ebamäärasem. Sellist igatsust leiab kõige rohkem Arvi Siia luules („Öösinine taevas”, „Tuled öös”), aga ka teiste autorite puhul (nt Juhan Liivi „Vari”, Anna Haava „Rännuigatsus igavene”, Tõnu Trubetsky „Kosmosesügis”, Mait Vaigu „Lend”).

6. Võõra saabumine ja võõrsile minek

Üheks põhiliseks olukorraks, mis tekitab kodusushorisoni toimimises tõrke, on võõra sisenemine koduilmale intiimsesse sfääri. Vaatepunkti alusel võib antud kategooria jagada kaheks.

6.1. Võõra sisenemine koduilmale. Säärased teosed visandavad esmalt toimiva kodusushorisoniga kogukonna, misjärel võõra sissetung tekitab toimivuses tõrke. Esmajoones meenuvad sel puhul mõistagi etnosümbolistlikud (nt Runneli „Marssis majja majuline”, Üdi „Lihtne luuletus”) või äratuntavalt ironilised (Helvi Jürissoni „Mägra maja”) teosed, mis vihjavad traagilistele sündmustele Eesti ajaloo.

Valdavalt siseneb eesti kirjanduses võõrus koduilmale võõra inimesena, kuid siiski tuleks mainida ka nn tondijutte, kus pelutavaks võõraks on mõni üleloomulik olend. Tänapäevani on väga levinud žanriks nii kirjanduses kui ka filmikunstis õudusulme, mille üheks levinumaks süžeeliiniks on kodukoha muutumine pelutavaks (sks *unheimlich*) üleloomulike olendite toime tõttu (vt nt Juhan Jaigi ja Ansomardi jutte). Tontlikkus ja ebaloomulikkus võib olla ka võõra inimese imelikkuse taga peituv asjaolu (vt nt Kreutzwaldi „Rõugutaja tütar”, Herta Laipaiga „Häitsmetund”). Lisaks puhtakujulisele õuduskirjandusele on tontliku võõra sissetungi kasutatud ka etnosümbolistlikus võtmes (vt Runneli „Tuvisid tiirutab akna taga...”).

6.2. Sunnitud võõrsile minek. Sellistes raamatutes avaneb teose virtuaalne ruum võõrsile mineja vaatevinklist, uues ümbruses asumisvõimele saamise raskustes. Kaks arhetüüpset kirjandust tootvat situatsiooni Eesti lähiajaloo on *m a a p a k k u m i n e k n i n g k ü ü d i t a m i n e* (nt Heino Kiige „Maria Siberimaal”). Seda, kuidas võimatus võõrsil koduneda on üheks pagulaskirjanduse oluliseks teemaks kodumälestuste ja kodu kaotamise hetke kirjeldamise kõrval, on mitmete romaanide varal analüüsinud Maarja Hollo (2005).

Kuid asi pole ainult paguluses. Eraldi meenutamist vajab tõik, et ka Andres ja Krõõt kolivad Vargamäele võõrastena, uusasukatena. Just selles staatuses näeb varem saabunud Pearu osalist õigustust oma kiusutegudele (vt Tüür 2003). Selleks et seada kahtluse alla romantilist ühes talus sajandeid paigal-püsivuse müüti, pole isegi vaja pöörduda ajaloo teaduse poole: ka eesti kirjandus on väiksema amplituudiga liikumistest ja võõrsile minekutest tulvil.

7. Kodutus kodus

Sellesse avarasse kategooriasse liigitan kõik tekstid, kus valdavaks meeleoluks on n-ö eksistentsiaalne kodutus, kodusushorisoni püsiv tõrkumine ilma eespool vaadeldud väliste põhjusteta. Minu hinnangul võiks siin avatud kategooriasse liigitada paljude eesti kirjanduse tuumtekstide lugemisel tekkiva põhi-kogemuse. Hingelises kodutuses rähklevad kas või A. H. Tammsaare maailma peategelased „Kõrboja peremehest” läbi „Tõe ja õiguse” kuni „Põrgupõhja uue Vanapaganani”. Kuna siinse uurimuse ühe eelduse kohaselt koosneb kodusushorison ruumilisest ja intersubjektiivsest aspektist, võiksime püüda jälgida, kas kodus avalduva kodutuse puhul need kategooriad kehtivad.

7.1. Koduilmale ruumiline düsfunktsionaalsus. Eesti kirjanduses leidub tekste, kus kodutuse kogemus avatakse just ruumilise tõrke kaudu, kodu ei toimi *k o h a n a*. Kõige tuntum säärane tekst on kahtlemata Juhan Liivi luuletus „Must lagi on meie toal”, grotesksed eluruumid avanevad näiteks ka Jüri Üdi / Juhan Viidingu luules („Koht”, „15 aastat hiljem”). Uusimast eesti kirjandusest võime leida ahistavalt moodsa ja steriilse kodu motiivi (nt Armin Kõomäe „Buum”).

Järgmine ruumiline tasand vahetu koduruumi ümber on *k o d u k a n t*. Eesti kirjanduses domineeriv maakodu idealiseerimine ja kõhedus linna ees vormivad mõistagi ka praegu vaatluse all olevat kategooriat. Nii mõnedki tekstid (nt Underi „Tänaval”, Luige „Päev raudses raamis”, „Uued suured majad”) avavad linnaruumis asumise põhimõttelise võimatuse. Selle kogemuse väljendamine jõuab mütoloogilise äärmuseni Runneli luuletuses „Ei mullast

sul olegi enam suurt lugu”; vahetu kodutuskogemuse painajalikkude äärmust kirjeldab minu hinnangul Joel Sanga luuletus „Eksterritoriaal”.

7.2. Probleemid kodukaaslastega. Siia liigitaksin sellised tekstid, kus kodutu miljö tekitab tõrke intersubjektiivsel tasandil, kodukaaslus ei toimi. Säärase kunstilise efekti saavutamiseks ei tohi teos keskenduda mingi konkreetse probleemi ületamisele-lahendamisele (nt Lydia Koidula näidendites), vaid probleemne olukord peab ebamäärasemalt n-ö värvima tegelaste asumiskogemust. Parimaks näiteks säärase efekti iseloomustamiseks on Peeter Sauteri looming (nt „Indigo”, „Kodu ja muu”).

Mõistagi tekitab kodukaaslaste raske haigus või surm kodusushorisoni tõrke (vt Jüri Üdi „Üks korralik pere ei taha...”, Mait Vaigu „Ema on haige”, „Isa tuli koju”). Koos asumise õdutus viib äärmusse Ilmar Trull oma läbinisti sümbolistliku luuletusega „Kurb ballaad kurvast Kurvast kes elas kurvakodus”.

Kõige problemaatilisem kodukaaslastest tulenev seisund on nende täielik puudumine, ü k s i n d u s (vt nt Underi „Orb”, Runneli „Nänn”, Talviku „Meile üksikuile”). Uusimas eesti kirjanduses leidub autoreid (nt Mait Vaik, Juku-Kalle Raid, Andres Aule, Andres Allan),⁸ kelle loomingus on üksindus põhiline meeolu. Kirjandus küsib, kas inimene üldse enam suudab koos teistega asuda, koduneda (vt ka Birk Rohelenu romaani „Mu sõraline sõber”).

Tõlgendusnäide: igatsev mälestus (lapsepõlve)kodust

Seda tüüpi teostes on kodu lüüriilise subjekti jaoks kadunud, kuna see jääb lapsepõlve. Tuntuim sääraselt loodud distantsil tuginev tekst eesti kirjanduses on mõistagi Koidula „Kodu” („Meil aiaäärne tänavas...”), kuid näiteid võiks jäädagi loetlema: Harald Ferdinand Suurkase „Kaugel, kaugel, kus on minu kodu”, Mihkel Veske „Kui kallist kodust läksin”, Martin Kõrberi „Minu isamajakene”, Andres Renniti „Mu meelen kuldne kodukotus”, Anna Haava „Isamaja”, Betti Alveri „Kui ma kauges lapsepõlves” jne. Selline meelestus algab rahvalikest lauludest („Kui lapsena lustilla luhal...”) ja ulatub kaasaegse levimuusika laulutekstideni (nt Madis Trossi laul Mahavokile „On läinud aastad”).

Meenutustes avanev lapsepõlvekodu on valdavalt maakodu. XX sajandi teise poole luules (nt Luik, Runnel) võimendub kodumeenutuste puhul linna ja maa vastandus, kodu jääb maale, inimene eksib linna. Isegi põline linlane Juhan Viiding kirjutab sellest kaotusest:

Lõuna-Eesti noored mehed

vanas vanematekodus.

Õuepuudel laiad lehed.

Ainult mind ei ole kodus. (Üdi, Viiding 2008: 375)

Nagu mitmed uurijad on tähele pannud, tekitab linnakeskkond kodu ilma horisondis enam tõrkeid, blokeerib kohaloomet (vt ülevaadet Luks

---

⁸ Vt nt Vaigu „Valge kardina valgus”, „Õine valgus”, „Üks päev on lõppenud, algamas uus”, „Armasta väikseid loomi köögis”; Aule „Tuhandis tubades telerid...”, „Öö”, „Õhtu”; Raidi „Näib et olen üürind elamiseks elutoa...”, „Kodu”, „Õösel koputavad silmadele subtiitrid”, „Ma tänan küsimast...”; Allani „Kooruvad sekundid”, „see on üksikute koht...”, „aken...”.

2013b: 1121–1122). Kui mõtleme sellele, et ka mitmed mainitud luuletajad on kolinud maalt linna, pingestab see olukorda veelgi: tekib nii maakodu kui ka lapsepõlvkodu topeltkaotus. Antud pinge, mis jätkub ka kõige uuemas luules (nt Vaik „Linnas ja maal”), on täheldatav juba XX sajandi alguse kirjanduses:

*Sääl kaugel keset sinendavat silmaringi
On kuskil metsa taga kadund kodukoht,
On laul ja mäng ja haige linnalapse roht,
Kes saatusega õnne pärast tahtis tingi.* („Kadund kodu”, Enno 1998: 228)

Selle kaotuse viib üldistuse tasandile Mihkel Zilmeri legendaarne folklaul „Eestimaa” (ansambel Rajacas), siin samastatakse maakodu kaotus kodumaa kaotusega:

*Lapsed kasvasid, sirgusid suureks,
pöördusid metsast ja maast,
rebisid puruks põlised juured,
lahkusid kodust nad.*

*Rändasid ringi, kandsid kingi
pastelde asemel nad.
Otsisid õnne avalil silmi,
õnn jäi neil leidmata.⁹*

Viimati kirjeldatud kodu nimetamise viisi ei saa pidada läbinisti negatiivseks, kaotuse kogemuseks. Vastasel korral tekib küsimus, miks sääraseid laulud meie kultuuris nii elujõulised on: kas tegu on pelgalt masohhistliku enese piinamisega? Tuleb silmas pidada, et fenomenoloogiline teadvuskontseptsioon ei piira kogetavat mingi olevikurealismis kontseptsiooniga. Ka minevikumeenu tused ei l a t a k s e l ä b i (vt Parhomenko 2001), kuigi mõistagi nõuab argielu pragmaatika, et inimene ei jääks nendesse lõplikult vangi. Luule esitab tihendatud kujul skeemi, mis peaks üldjuhul käivitama lugeja privaatsed minevikumälestused. Samuti häälestab nostalgiline distants lugejaid härdusele, mis „värvib” aktualiseeritud mälestusi emotsionaalselt. Kirjanduslikud tekstid on säärase mälutöö jaoks sobivaim vahend seetõttu, et erinevalt argielulistest ja visuaalkunsti vahendite abil tekitatud kujutistest ei ole kirjandusteose puhul empiirilist välisust, mis tingiks kujutise tekkimise (Iser 1980: 140) – see asjaolu annab lugeja kujutlusvõimele vabamad käed. Siin kirjeldatud kogemiskonstruktuur seletab paljuski ka seda, miks paljud inimesed tunnevad vajadust memuaare kirjutada, kuigi nad oma elulugu erakordseks ei pea. Meenutuseselamise kodusust loova potentsiaali on äärmuslikult sõnastanud Ellen Niit:

*Iga kodu on jääv,
on unumatu,
kui ta üldse
on olnud kodu –*

---

⁹ Tsiteeritud interneti vahendusel: http://www.laulud.ee/laul/eestimaa_tuhanded_kulad-506.aspx (14. IV 2014).

*üks habruke võrk,
taaspunumatu,
ummissõlmede
lõputu rodu.*

*Mõttereth
sind võib kanda
su olemisse:
majatunagi oled majas.*

*Iga hetk
saad sa astuda kotta sisse,
mis on alles
su südameajas.*

(„Iga kodu on jääv”, Saar 2008: 114–115; vt ka Bernard Kangro „Kodu nägu”)

Siiski ei toimi kõik tähelepanuväärsed koduigatsusetekstid pöördumatul ajalisel distantsil, mõnikord on distants pelgalt ruumiline, seega põhimõtteliselt ületatav. Tuntuimaks selliseks tekstiks on kahtlemata Enno „Koduigatsus” („Nüüd õitsvad kodus valged ristikheinad...”). Sageli leiab sellistes tekstides (nt Ado Grenzsteini „Võõrsil”, Anna Haava „Võõrsil”, Lydia Koidula „Igatsus”, Heldur Karmo „Koduigatsus”) aset sujuv üleminek koduigatsusest k o d u m a igatsuseni:

*Oh mu ilus isamaja:
oh mu kallis kodumaa
ohkan teie õhku taga,
vaene võõrsil hingata.
Taevatuuled,
armuhuuled,
kandke koju – mu tervised!*

(Carl Robert Jakobson „Kandke koju mu tervised”, Saar 2008: 20–21)

III. VÕIMALIKKE SELETUSI

Käesolevas arutluses üritasin väita, et eesti kirjanduskaanoni kesksete autorite põhjal pole võimalik kinnitada rahvuslikku müüti eestlastest kui põlistest asujatest, koduspüsivast rahvast. Puhtalt geograafilise määranguna võib asumise narratiiv küll kehtida, kuid eesti kirjanduse tippteostes teiseneb asumine sageli hoopiski ängistavaks kodutuskogemuseks. Kui hakata kinni Lennart Meri sõnastatud Kaali-müüdist eestlaste ajaloolise äravalituse kohta (Meri 2008: 209–210) ning võrrelda meid teise äravalitud rahvaga – juutidega, siis eesti kirjanduse tähtteoste põhjal tundume viibivat omas kodus kestvas Egiptuse vangipõlves. Kui ka kirjandus ei ole XXI sajandil enam eesti kultuuri tuumstruktuuriks, tundub ta siiski olevat olulisel määral sünkroonis rahva üldise elutundega: nagu näitavad moodsad sotsioloogilised rahulolu-uuringud, pole eesti inimesed sugugi omariikluse viljastavates tingimustes rõõmust lakke hüppamas.

Eelnevalt esitatud tüpoloogia vajab edasisi süvaanalüüsi ning on muuhulgas piiratud minu kirjandustundmise horisondi poolt, kutsudes üles akadeemilisele diskussioonile. Tüpoloogia abil üritasin avada kodust kirjutamise valdavat meelestust eesti kirjanduses, tahtmata väita, et antud struktuur hõlmab viimse kui vastavateemalise teksti. Tikutulega otsides leiab eesti kirjandusest ka koduidüllil kujutamist (nt August Kiissi laul „Mu koduke”, Juhan Liivi „Rukkivihud rehe all”, Hando Runneli, Juhan Saare ja Leelo Tungla luuletused „Kodu”). Samuti võib leida üksikuid tekste õnnelikust kojupöördumisest (nt Underi „Päikesevann”, Runneli „Idüll”) ning selliseid teoseid, mis balansseerivad kodu ja võõruse piiril (nt kõikjal kodunemise kirjeldused, retoorilised kojukutsed, aguli vaevarikka lummuse kajastamine jne). Käesolevas artiklis mindi säärastest teostest mööda ruumipuudusel, mitte soovist vaikida maha kõik teooriasse sobimatu.

Ometi tuleks lõpetuseks küsida: mis on eesti kirjandusel viga? Miks ei sisusta kirjandus talle antud retoorilise väega, mis sai mängeldes hakkama eesti rahvuse loomisega, sellele rahvale hubast kodu? Ma ei tea sellele küsimusele ühest vastust ja oletan, et iga vähegi heuristiliselt võimekas kirjandusteooria suudaks välja töötada erineva seletuse. Visandan lõpetuseks mõned tõlgendusvõimalused.

1. Sotsiotsentristlik seletusvõimalus. Eesti geopoliitiline asukoht on teatavasti teinud siinsest maanurgast *Tuultemaa*; kirjandus peab oma poeetilistes loomisaktides siiski seostuma elulise ainesega. Eesti ajaloolis-eluline aines on pakkunud rohkelt võimalusi traagiliseks müüdiloomeks (kaotatud vabadusvõitlus; orjaöö, nälj ja vaesus; venestamine; üürikese omariikluse kaotus; terror ja stagnatsioon; postsovetlik taak); kirjandus on seda traagikat kodutuse abil peegeldanud ja võimendanud.

Ajalooliste tõmbetuulte keerisest võib välja tuua ka selle aspekti, mida armastatakse rõhutada poliitilistes manitsustes: Eesti vajab alles ülesehitamist; samuti tuleb enamikul siinsetest peredest n-ö kodu pidevalt luua (kui pida kodususe oluliseks osaks ainelist turvalisust). Töö käib, pole põhjust veel rahul olla. See seletus on julgustav, juhul kui siinkohal peatuda, nagu teeb Friedebert Tuglas oma varases novellis „Asuja” (1903). Niipea kui võtta see töö kirjandusliku luubi alla, jõuame Vargamäe laadi rähklemiseni ning koduidüll nihkub üha kaugemasse tuleviku-uttu, igapäevasest praktikahorisondist ootushorisondiks. Punkluuletaja Villu Tamme kirjeldas säärast olukorda väga tabavalt juba vabariigi taassünni hetkel, laulutekstis „Südames oleme migrandid”:

Südames oleme migrandid

Laalalalalalalaa

Tähtsam kui kodumaa

On peotäis Soome raha („Südames oleme migrandid”, Tamme 1992: 71)

Samuti võiks kodutuse mõistmiseks püüda konstrueerida poliitilis-müütilist seletust. Eestlase kui väikerahva koduilmal toimimiseks on ehk keskmiselt tähtsam turvalisus ja tulevikuperspektiiv kodumaatasandil, st argiteadvus on keskmisest rohkem ideoloogiliselt laetud. Kuna Eesti püsimine on ime, pidevalt ohustatud olukord, ei saa ka kodu kindlalt püsida. Mõistagi pole see oht

pelgalt müütiline, kui meenutada, millist reaalselt hävingut kodudele pakkus XX sajand. See seletusliin sulab orgaaniliselt ühte moesoleva eksistentsiaalse Eesti kontseptsiooniga: Eesti absurdsus „värvib” meie koduilmade võõruse värvi.

2. Psühholoogiline seletusvõimalus. Toimiv kodu on igav idüll, mille kunstiline kirjeldamine mängib olmeteksti ja kitsi piiril. Millegipärast on inimese jaoks alati minevik ilusam (vrd juba kadunud kuldaja müüdiga), lapsepõlvkodu kodusem jne. Seda vajakut saab kõige säravamalt seletada psühhoanalüüsi vahenditega, kuid ka varase Heideggeri *Daseini*-analüüs loob pildi inimesest, kelle pärisosaks on kodutus (vt Luks 2013b: 1113–1118). Kunsti ja mõtlemise ühine ülesanne võiks sel juhul olla inimesele tema pärisosa meenutamine, elu ümbert argise kodukatte puruksrebimine. Nagu kirjutab Franz Kafka (2009: 11): „kirjanikud räägivad haisu.”

Seda üldistust võib ka veidi kitsendada, oletades, et küll mitte iga inimene, aga vähemalt poeet on paratamatult kodutu, pagulane (vt Skulskaja 2008: 163). See hüpotees kasvab sujuvalt üle kirjanduskäsituseks: just looming asetab poeedi elutsema argielu tõrkesse,¹⁰ igavesse pagendusse, kus kodu saab ilmnedä üksnes kadunud koduna. Nõnda imestab Henrik Visnapuu juba 1929. aastal:

*Minu südamesse koduvõlu
igatsuse jätnud otsatu,
aga läbi oma kidakeelse suu
olen laulnud ainult valu.* („Kodulaul”, Visnapuu 1993: 359)

3. Võimalikud eeskujud ja välismõjud. Kui meenutada, et üha julgemalt kõneldakse eesti kultuurist kui tõlkekultuurist, siis annaks ka kodutuse teematikat valgustada läbi mõjude spektri. Alustades eesti kirjanduse tekkeloost rahvusromantismi tuultes, võiks küsida: kas pole lahusolek kodust ning sellega seotud tunded just üdini romantiline figuur? Mõistagi ei saa hüpoteetiline romantismi mõju olla tänaseni määrav tegur, kuid ehk kandub seesama juurtetus, mida on peetud modernsuse ajastu lääne kultuuri põhihoovuseks, eesti kirjandusse ka järgnevate eeskujude kaudu (kriitiline realism, sümbolism, modernism jne). Holger Zaborowski (2005: 512) rõhutab asumise olemust vaagides Theodor Adorno mõtet, mille kohaselt Euroopa tsivilisatsiooni alustekstiks on „Odüsseia”. Ehk oleme just kirjanduses kummitava kodutuse kaudu algusest peale Euroopas, olgugi et vormiliselt on tulnud modernismi poole vaevaliselt hüpata? Ei kahelda ju enam selles, et 1960-ndate eesti kirjanduse võõrandumisaineliste teoste loomislugu on mõjutanud lääne eksistentsialismi tekstid.

Kindlasti oleks huvitav kuulda baltisaksa kirjanduse spetsialistide mõtteid võimalike mõjude kohta: kas ei tunnetanud just baltisakslased end paradoksaalselt korruga kodus ja võõrsil viibivat, äkki on ka sellest elutundest meie kirjandusse kaldunud rohkem, kui me aimata oskame? Kes mäletab, et isegi tuntuim eesti koduluuletus – Koidula „Kodu” – on saksa mugandus?

---

¹⁰ Selle hüpoteesi edasiarenduseks tasuks tutvuda Maurice Blanchot' hämara kirjanduskäsitusega, mis on mitme olulise essee kaudu nüüd ka eesti keeles loetav (Blanchot 2014).

4. Enesekolonisatsiooni hüpotees. Avamata enesekolonisatsiooni temaatikat tervikuna, tooksin esile paar siinse arutluse raames olulist tähelepanekut keele kohta. Olen siinses artiklis kasutanud metafoori keelest kui tähtsaimast ruumist kodusushorisoni loomisel. Kodu on esmalt keelekodu, ilma kodukeele ei saa end tunda kodus (vt ka Oksaar 1996). Siit lähtudes meenutame, et eesti kirjanduse tekkimisega paralleelselt toimus ühtse eesti kirjakeele kujunemine murderikkuse asemel. Veelgi olulisema katkestusena on Jaan Kaplinski toonud esile regivärsilise rahvalaulutraditsiooni hääbumist XIX sajandil, selle asendumist uute, saksapärasest mõõtu lauludega (vt Kaplinski 2004: 158–191). Kaplinski käsitleb antud protsessi korvamatu kaotusena. Tegemist ei pruugi olla pelgalt vormiküsimusega. Jaan Undusk toob oma julges käsitluses (2001) esile regivärsilist parallelismi kui animistliku-maagilise elutunnetuse avaldumist. Teema jätkamiseks tuleks hästi tunda eesti rahvaluulet ning kodutemaatika avaldumisvormi seal. Ometi näib uurimisväärsena hüpotees, mille kohaselt eesti kirjanduses väljenduv kodutus võib olla seotud murdelise kodukeele ning vana rahvalaulu „mõnu” kaotamisega. Näiteks toob Tiit Hennoste essees Lõuna-Eesti avangardist eesti kirjanduses esile paljude XX sajandi alguse luuletajate pruugi kasutada murdele omaseid sõnalõppe, „et leida kodukeelt” (Hennoste 2014: 105). Mõelgem selle hüpoteesi valguses pärimuskultuuri võimsale renessansile Eestis viimasel 15 aastal (sh regivärsi taastulemine etnopoopia ja -rokis).

„Kodu on ilus” – nii kõlab ühe Mats Traadi romaani pealkiri. Pole sugugi selge, kas XXI sajandi kunstil on võimalik maailmale veel ilu pakkuda või peab ta vahendama üksnes puudumise ülevust, mille käigus laguneb figuratsioon ja tähendus (vt Vattimo 2013: 65). Ülevas luules ilmuvad Jean-François Lyotardi (1991: 142) järgi sõnad enne tähendust, ilmub hääl ilma sõnadeta, puhta tämbri. Ehk peab nihilismi ajastul ka *k o j u k u t s u v h ä ä l* selle kõhnumiskuuri läbi tegema – või vaikima. „Kodu on püha”, kõlab René Eespere lastelaulu pealkiri, kuid Guy Debordi (2013: 122) väitel on meie rohkete pidude tõelikule kordusele vaatamata „ajastu ilma ühegi pidupäevata”. Debord kordab selles tähelepanekus mõtlejana Friedrich Hölderlini luulerida: meil *puuduvad pühad nimed*. Siiski: senikaua, kuni kõlab luule kadunud kodust, ei ole pühaduse puudumine täielik, ei ole kodu täiesti kadunud.

Kirjandus

- Annus, Epp 2003. Kodu-koha-tunne. – Looming, nr 8, lk 1250–1252.
- Blanchot, Maurice 2014. Kirjandus ja õigus surmale. Tlk Anti Saar. Tallinn: Varrak.
- Cresswell, Tim 2004. Place: A Short Introduction. Malden–Oxford–Victoria: Blackwell.
- Debord, Guy 2013. Vaatemänguühiskond. Tlk Anti Saar. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.
- Einaisto, Rein 2005. Kodu otsimas. Mõtteid raamatuisse raiutut lehitsedes. – Harmoonia võimalikkus süsteemis inimene – keskkond – ühiskond. Koost ja toim Peeter Vissak. Tallinn: Ülo Siinmaa Grupp, lk 31–50.
- Enno, Ernst 1998. Rändaja õhtulaul. Tartu: Ilmamaa.

- Gadamer, Hans-Georg 1993. *Heimat und Sprache*. – H.-G. Gadamer, *Gesammelte Werke*. Kd 8, *Ästhetik und Poetik. Kunst als Aussage*. Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), lk 366–372.
- Heidegger, Martin 1967. *Sein und Zeit*. Tübingen: Niemeyer.
- Heidegger, Martin 1981. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Gesamtausgabe, Abt 1. Kd 4. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- Heidegger, Martin 2000. *Vorträge und Aufsätze*. Pfullingen: Neske.
- Heidegger, Martin 2002. *Kunstiteose algupära*. Tartu: Ilmamaa.
- Hennoste, Tiit 2003. *Eurooplaseks saamine. Kõrvaltkäija altkulmupilk*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hennoste, Tiit 2014. *Lõunaeesti keel ja eesti kirjanduslik avangard*. – *Looming*, nr 1, lk 97–107.
- Hollo, Maarja 2005. *Eksiilkogukond ja pagulane*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 60–67.
- Iser, Wolfgang 1980. *The Act of Reading. A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore–London: The Johns Hopkins University Press.
- Iser, Wolfgang 1990. *Lugemine: fenomenoloogiline lähenemisviis*. – *Akadeemia*, nr 10, lk 2090–2117.
- Jansen, Ea 2000. *Kodu ja isamaa*. – *Eestlane ja tema maa. Konverentsi „Kodumaa ja kodupaik: eestlase territoriaalne identiteet”* (16.–17. november 1999) materjale. Toim Aivar Jürgenson. Tallinn: Ajaloo Instituut, lk 34–46.
- Kafka, Franz 2009. *Päevikud 1910–1923*. Tlk Mati Sirkel. Luige: Verb.
- Kaplinski, Jaan 2004. *Kõik on ime*. Tartu: Ilmamaa.
- Kirss, Tiina 2002. *Põgenemine ja trauma*. – *Looming*, nr 12, lk 1870–1880.
- Koff, Indrek 2010. *Eestluse elujõust. Eesti: härra tee ja proua kohvi*.
- Kruus, Oskar 2000. *Koduskäijad eesti pagulaskirjanduses*. – O. Kruus, *Tinatähdedega taevas*. Tallinn: Virgela, lk 166–187.
- Laur, Mart, Vahtrre, Lauri, Valk, Heiki 1989. *Kodu lugu*. Tallinn: Perioodika.
- Luik, Viivi 2005. *Sõna on rohkem kui sõna*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 777–779.
- Luik, Viivi 2006. *Kõne koolimaja haul: artiklid ja esseed 1998–2006*. Tallinn: Tuum.
- Luik, Viivi 2008. *Kadunud ja taasleitud kodu*. – *Maaleht* 3. I, lk 8.
- Luks, Leo 2013a. *Ilma kodutundeta me jääme kodutuks*. – *Akadeemia*, nr 3, lk 402–427.
- Luks, Leo 2013b. *Kas kodutus on moodsa aja normaalseisund?* – *Akadeemia*, nr 6, lk 1111–1130.
- Luks, Leo 2014. *Isamaavajadus 25 aastat hiljem*. – *Keel ja Kirjandus*, nr 2, lk 81–99.
- Lyotard, Jean-François 1991. *The Inhuman. Reflections on Time*. Cambridge: Polity Press.
- Meri, Lennart 2001. *Riigimured*. (Eesti mõttelugu 41.) Koost Toomas Kiho. Tartu: Ilmamaa.
- Meri, Lennart 2008. *Hõbevalge*. Tallinn: Eesti Päevaleht.
- Merilai, Arne 2007. *Olemise luuleline kehtestamine: Viivi Luik*. – *Looming – olemise kehtestamine: Viivi Luik*. [Konverentsi ettekanded: 4. november 2006, Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum.] (Studia litteraria estonica 9.) Toim A. Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 95–104.
- Moisio, Tomi 2009. *Kodu oli illusioon ja silmapäär kindel müür. Pagulusteema Karl Ristikivi romaanis „Hingede öö”*. – *Eesti keel ja kultuur maailmas*. III.

- [Tartu, 26.–28. juuni 2008: konverentsi ettekanded; keele- ja kultuuriseminaril „Eestisse! Eestis! Eestist!” (Tallinn, 29.–30. jaanuar 2009) esinenute artiklid.] Toim Mart Meri, Katrin Maiste, Raina Reiljan. Tallinn: Eesti Instituut, lk 87–91.
- Oksaar, Els 1996. Keel vaimse koduna. – Välis-Eesti, september, lk 46–49.
- Overgaard, Søren 2004. Husserl and Heidegger on Being in the World. Dordrecht–Boston–London: Kluwer.
- Parhomenko, Eduard 2001. Meeldetoomine kui olnu taastoomine tuleva võimalikkusena. *Erinnerung* ja *Wiederholung* Martin Heideggeri mõtlemises. – Kultuur ja mälu. Konverentsi materjale. (Studia ethnologica Tartuensia 4.) Tartu: Tartu Ülikooli etnoloogia õppetool, lk 17–34.
- Parhomenko, Eduard 2007. Luuleline asu-andmine ja loov kehtestamine. – Looming – olemise kehtestamine: Viivi Luik. [Konverentsi ettekanded: 4. november 2006, Tartu Ülikooli Ajaloo Muuseum.] Toim Arne Merilai. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 105–124.
- Rebane, Hilve 1992. Kodutuse tuuline tunne. Naine Aimée Beekmani peeglis. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 13–22.
- Reiman, Villem 1894. Eesti kodu. Jurjev: K. A. Hermann.
- Saar, Olivia (koost) 2008. Isamaalaulud. Tallinn: TEA Kirjastus.
- Skulskaja, Jelena 2008. Kodu ja kodumaa vahe. – Uued mütoloogiad. Täna Eesti enesekuvand ja koht Euroopas. Koost Martin Kala. Tallinn: Eesti Päevaleht, lk 159–164.
- Zaborowski, Holger 2005. Towards a Phenomenology of Dwelling. – *Communio*, kd 32, nr 3, lk 492–516.
- Tamme, Villu 1992. Tuvi oli tihane. Tallinn: Tiritamm.
- Tüür, Kadri 2003. Kohalik ja võõras „Tõe ja õiguse” I osas. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 736–751.
- Undusk, Jaan 1999. Eesti kirjanduse ajast, ruumist ja ülesandest XX sajandil: teese kommentaaridega. – *Looming*, nr 2, lk 249–255.
- Undusk, Jaan 2001. Eesti regivärsi parallelism ja maagilise elutunde taandumine. – Uurimusi müüdist ja maaniast. Koost Peet Lepik. Tallinn: TPÜ Kirjastus, lk 110–134.
- Vattimo, Gianni 2013. Modernsuse lõpp. Tlk Maarja Kangro, Maarja Kaplinski. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Veidemann, Rein 2010. Eksistentsiaalne Eesti. Käsitlusi eesti kirjandusest ja kultuurist 2005–2010. Tallinn: Tänapäev.
- Visnapuu, Henrik 1993. Mu ahastus ja armastus. Tallinn: Eesti Raamat.
- Üdi, Jüri, Viiding, Juhan 2008. Kogutud luuletused. Koost Hasso Krull. Tallinn: Tuum.

The lost home in Estonian literature

Keywords: homelessness, phenomenology, Estonian literature

The article presents a hypothesis, with a considerable generalizing ambition, according to which Estonian literature tends to speak of home mainly as a missing or lost home. The author believes that there is a cleavage between the national ideological myth depicting Estonians as a people persistently staying at home for thousands of years and the home experience actually revealed in Estonian literature.

The first part of the article explains, based on the phenomenological method, the basic concepts used in the study. Homeness is defined as an experiential horizon with a spatial and an intersubjective aspect, versus homelessness as a consistent disturbance of that horizon. Based on Martin Heidegger, the poetic designation practised in literature is also interpreted as a special disturbance of the everyday homeness horizon.

The second part outlines a tentative 7-point typology of how a lost home is depicted in Estonian literature. One of the points is exemplified by an interpretation of a wistful remembrance of home.

The last part presents four explanatory options for the homelessness dominating in Estonian literature, namely, a sociocentric explanation, a psychological explanation, one of external influences, and one of self-colonization.

Leo Luks (b. 1976), PhD, Estonian University of Life Sciences, assistant professor of philosophy, teacher of philosophy at Herbert Masing School, Tartu, leoluks@hotmail.ee